Sosyalizmden Türkçülüğe

KAZANLI AYAZ İSHAKÎ

(1878-1954)

Ahmet Kanlıdere

ÖTÜKEN

PROF. DR. AHMET KANLIDERE; 1961'de Kahramanmaraş'ta doğdu. 1982'de İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yeniçağ Tarihi Kürsüsünden mezun oldu. Boğaziçi Üniversitesinde (1983-84) başladığı yüksek lisans eğitimini Marmara Üniversitesi Tarih Bölümünde tamamlayarak (1986) "Rusya Türklerinden Musa Cârullah (1875-1949)" adlı yüksek lisans tezi (danışmanı: Nadir Devlet) ile mezun oldu. 1988-1996 yılları arasında New York şehrindeki Columbia Üniversitesinin Ortadoğu Dilleri ve Kültürleri Bölümünde Kazan Tatarları arasında yenileşme hareketini ele alan doktora tezini tamamladı (danışmanı: Edward Allworth). 2000 yılında Kazakistan'daki Yesevi Üniversitesinde dersler verdi. 2004-2007 yılları arasında Türkiye'nin Taşkent Büyükelçiliğinde Kültür Müşaviri olarak görev yaptı. Daha sonra Marmara Üniversitesine döndü ve 2009'da Profesör oldu. 2016-18 arasında Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Başkanlığını yürüttü. Halen aynı üniversitede ders vermekte, İdil-Ural, Kırım, Türkistan ve Kafkasya'da yaşayan Türk halklarının fikir tarihi alanında çalışmalar yapmaktadır.

Başlıca eserleri: *Reform within Islam: The Tajdid and Jadid Movement among the Kazan Tatars (1809-1917)* (İstanbul 1997); *Reforma v ramkax islama: Tajdid i djadidskoe dvijenie sredi kazanskix tatar (1809-1917) g.*, (Kazan 2007); *Kadimle Cedid Arasında: Musa Cârullah* (İstanbul, 2005), Muhammed Zâhir Bigi, *Mâverâünnehir'de Seyahat*, Hazırlayan: Ahmet Kanlıdere (İstanbul 2005); *Orta Asya Türk Tarihi* (ed.) (Eskişehir, 2011); *XIX. Yüzyıl Türk Dünyası* (ed.) (Eskişehir 2013); *Çağdaş Türk Dünyası* (ed. İlyas Kemaloğlu ile birlikte) (Eskişehir 2014).

Nezaket, disiplin ve anlayışla bilim yolunda
nasıl ilerleyeceğimi öğreten sevgili hocam
Edward A. Allworth'un aziz hatırasına.

İÇİNDEKİLER

Önsöz 9
Giriş 11

I. BÖLÜM
İSHAKÎ'NİN FİKRÎ OLUŞUMU VE RUSYA'DAKİ HAYATI

İshakî'nin Eğitimi 17
İshakî'nin İstanbul'daki Temasları 32
Milliyetçiliğe Doğru Evrilmesi 35
Bolşeviklik Rüzgârına Karşı 38
Edebî Eserleri 44

II. BÖLÜM
İSHAKÎ'NİN OSMANLI-TÜRK DÜŞÜNCE HAYATINDAKİ ETKİLERİ

Kazan Tatarlarındaki Üstün Meziyetler 53
Tatar Edebiyatı ve Halkçılık Akımı 57
Abdülkayyum Nâsırî'nin Yolunda 60
Türkiye, Türk Dünyasına rehberlik edecek mi? 63
Ortak bir Türk Dili Oluşturulabilir mi? 68
Rusya Türklerinde Birlik ve Dayanışma Duygusu 74
Türk Birliğinin Önündeki Engeller 79
Türk Birliği Fikrine İtirazlar 82
Türk Kadınının Özgürleşmesi Hakkında 84
Latin Alfabesine Geçme Meselesi 86
Hayal Kırıklığı ve Sessizlik Yılları 88

III. BÖLÜM
İSHAKÎ'NİN AVRUPA'DAKİ KÜLTÜREL VE SİYASİ FAALİYETLERİ

Ayaz İshakî'nin *Millî Yul* Dergisindeki Yazıları 93
İdil-Ural'da Bolşevik Siyasetlerine Yönelik Eleştirileri 110
Türk Birliği Hakkındaki Görüşleri 119
Tarihî Olaylara Ait Yorumları 125
Anma, Vefat ve Biyografi Yazıları 127
Seyahat Yazıları: Ortadoğu ve Uzak Doğu İzlenimleri (1933-1936) 131
Avrupa'daki Gelişmelere Dair Yorumları (1936-1939) 135

EK
AYAZ İSHAKÎ'NİN TÜRK BASININDA ÇIKAN MAKALELERİ

Lisan Meselesi, *Sırât-ı Müstakîm* (1909) 143
Lisan Meselesine Dair, *Sırât-ı Müstakîm* (1909) 147
Rusya Müslümanları: Tatarlar, *Sırât-ı Müstakîm* (1909) 151

Şimal Türklerinin Yeni Edebiyatında Hikâye, Tiyatro ve Şiir, *Senin* (1911) 168
Tatar Edebiyatının Tarihçesi, *Türk Derneği* (1911) 183
Hariçteki Türklerin Dileği, *Yeni Kafkasya* (1923) 187
Berlin'de Hazin Bir Bayram, *Tevhîd-i Efkâr* (1924) 192
İdil-Ural İlleri, *Yeni Kafkasya* (1924) 195
Ruslar Arasında Yeni Bir Fikir Cereyanı, *Türk Yurdu* (1925) 200
Abdülkayyum En-Nâsırî, *Türk Yurdu* (1925) 208
Şimal Türklerinde Tiyatro, *Türk Yurdu* (1925) 213
Bütün Türklerde Yüksek Bir Türk Dilinin Vücuda Gelmesi Mümkün müdür? *Türk Yurdu* (1925) 221
İnkılapta Yeni Devir, *Cumhuriyet* (1925) 234
Türk Zümrelerini Harsta, Medeniyette Birleştirmek, *Vakit* (1925) 237
Türk Zümrelerini Birbirinden Ayıran Mâniler, *Vakit* (1925) 242
Din ve Mezhep İhtilaflarının Tesiri Nedir? *Vakit* (1926) 246
Şimal Türkleri Birlik Etrafında, *Vakit* (1926) 251
Türk Kadını, *Türk Yurdu* (1926) 257
Arap ve Latin Elifbalarını Mukayese, *Türk Yurdu* (1926) 264
Ayaz İshakî ile Söyleşi: Şimal Türklerinin Büyük Bir Edibi ve Âlimi, *Cumhuriyet* (1925) 274

Bibliyografya 277
Dizin 303

FOTOĞRAFLAR 313

ÖNSÖZ

AYAZ İSHAKÎ, Bolşevik Devrimi öncesinde yazdığı piyes, hikâye, romanlar, tenkit yazıları ve özellikle de gazeteciliğiyle ünlenen Kazanlı bir yazardır. O aynı zamanda inkılapçı kişiliği, teşkilatçılığı, coşkun tabiatıyla tanınan bir eylem adamıdır. Son derece çalkantılı bir dönemde yaşayan İshakî, Sovyet Rusya'yı terk etmek zorunda kaldığı 1919 yılı sonundan itibaren muhacerette ki İdil-Urallıların liderliğini üstlenmiştir. Kültürel ve siyasi faaliyetlerini Avrupa'da 11 yıl boyunca çıkardığı *Millî Yul* dergisi vasıtasıyla devam ettirmiştir.

Tataristan'da 1988'den itibaren İshakî hakkında çok sayıda kitap ve makale kaleme alınmıştır. Fakat Tatar araştırmacılar daha ziyade Ayaz İshakî'nin edebî faaliyetleri üzerinde yoğunlaşmışlardır. Tataristan'da kıymetli çalışmalar olmakla birlikte, yazılanların birçoğu birbirini tekrar eden övgülerden oluşmaktadır. Onun siyasi ve fikrî hayatı hakkında bugüne kadar kapsamlı bir araştırma yapılmamıştır.

Çalışmamda Ayaz İshakî'nin tarihî, siyasi ve içtimai konulardaki (Türkçülük, kültürel meseleler, kadın hakları, eğitim, Rusya Türklerinin siyasi hareketleri) yazdıkları üzerinde yoğunlaştım. Edebî eserlerine dönemin sosyal ve fikri konularını ilgilendirdiği ölçüde değindim. Onun Türkçülük hareketi içindeki rolünü ve Türk dünyasının düşünsel birikimine olan katkılarını tespit etmeye çalıştım.

İshakî'nin fikrî ve siyasi yönelişleri oldukça tartışmalıdır. Onun fikir hayatındaki keskin dönüşleri, muhalifleri tarafından bir karakter zaafı veya tutarsızlık olarak görülmüştür. 1910'lu yıllarda Abdullah Battal Taymas, onun önceleri Tatarcı, sonra Bulgarcı ve daha sonra Türkçü olduğunu söyleyerek bu kadar hızlı dönüşümün hayret verici olduğunu söylemiştir. 1916'da onunla polemiğe giren Kazanlı Ahmed Hadi Maksudi, onun bir zamanlar sosyalist olması gibi, o günlerde milliyetçi olmasının da samimi olmadığını iddia etmiştir. Sovyet ideolojisini benimseyen Gasım [Âsım] Mansurov ise İshakî'nin tam sekiz kere ideoloji değiştirdiğini söylemiş, onun "döneklik" evrelerini sıralayarak, 1905'te idealist milliyetçi gençlere liderlik yapan İshakî'nin aynı yıl sosyalist revolüsyonerliğe evrildiğini, sürgün yıllarından sonra sosyalist evolüsyoner olarak değiştiğini, İstanbul'a gittikten sonra yeniden kabuk değiştirerek koyu bir milliyetçi ve Pan-Türkçü olduğunu, Ekim Devrimi'nden sonra ise sosyalizme ihanet edip işçi ve köylü düşmanına dönüştüğünü yazmıştır. Fatih Kerimî, onun (ve arkadaşlarının) "saf Tatarca" yazmak gibi yanlış bir yol izleyerek Rusya Müslümanlarına misyoner İlminski'den daha fazla zarar verdiğini iddia etmiştir. Zeki Velidi Togan ise, onun Rusya'da Rustan fazla ülkenin bölünmez bütünlüğünü savunduğunu, Türkiye'de ise herkesten fazla Türkçü olduğunu, fakat aslında

onun Türkçülüğünün samimi olmadığını, bunu Tatarcılığını örtmek için kullandığını iddia etmiştir.*

Bu olumsuz değerlendirmelere karşılık, İshakî'nin fikirlerinde son derece samimi olduğunu savunanlar da olmuştur. Kazanlı Fatih Emirhan onu inandığı fikirlerin fedaisi ve taassup derecesinde samimi biri olarak tasvir etmiştir. Aynı şekilde, Yusuf Akçura da onun fedakâr ve samimi karakterini öven yazılar yazmış, İshakî'nin hassas, ateşli, milletperver, idealist ve romantik biri olduğunu ifade etmiştir. Akçura, 1903 yılında Kazan'daki ilk görüşmelerinde onu saf ve temiz bir şekilde insanlığın mutluluğu için kendini feda etmeye hazır, son derece güzel ahlaklı bir idealist ve şair ruhlu biri olarak görmüş, inandığı dava için hapis yatmayı göze alan ve sadece ideal için mücadele eden bir genç olarak tanımlamıştır. Akçura aynı zamanda onun Tatarların gözünü açan, fikrini genişleten ve edebî eserleriyle yüzünü ağartan biri olduğuna inanmıştır.

Görüldüğü gibi, Ayaz İshakî'nin hayranları ve takipçileri olduğu gibi, karşıtları da vardır. Onun kendi yazdıklarını ve hakkında yazılanları kullanırken buna dikkat ettim; bir tarafın etkisine girmemeye özen gösterdim. Kişisel yargılardan ve duygusal yaklaşımlardan sakınmaya çalıştım. Biyografiyi yazmaktaki maksadım İshakî'yi övmek veya yermek değil, tarafsız bir şekilde onun düşüncelerinin şekillenişini ve yaşadığı dönemin şartlarını da göz önüne alarak onun düşünsel evrimini anlamaya çalışmaktır. Çalışmamın bir diğer gayesi de İshakî'nin hayatını ve fikrî konulardaki eserlerini tenkitçi bir gözle incelemektir.

Araştırmam sırasında kitap, makale ve belge sağlamak konusunda pek çok kimsenin yardımını gördüm. Özellikle, Ayaz İshakî arşivine ait önemli belgelerin kopyalarını vermek lütfunda bulunan Ayaz Tahir Türkistan İdil-Ural Vakfı Başkanı Dr. Tülay Duran Hoca'ya teşekkür ederim. Yayın sürecinin her aşamasında sergilediği titizlikten ve editöryal yardımlarından dolayı Göktürk Ömer Çakır'a müteşekkirim. Sevgili eşim ve arkadaşım Neşe Kanlıdere, gerek bu kitabın yazılması sırasında yaptığı lüzumlu ikazlarıyla, gerekse sabrıyla destek oldu. Minnettarım.

AHMET KANLIDERE

Ağustos 2018, Göztepe-İstanbul

* Ahmet-Zeki Valîdi, *On Yedi Kumaltı Şehri ve Sadri Maksudi Bey,* İstanbul, 1934, s. 11-34.

GİRİŞ

Muhammed Ayaz İshakî[1] hakkındaki ilk önemli değerlendirme, 1906'da onun tutuklanması üzerine Yusuf Akçura'nın kaleme aldığı yazıdır; burada Akçura onunla tanışmasından, coşkulu kişiliğinden ve ideallerine olan bağlılığından söz etmektedir.[2] İshakî'nin eğitim hayatının ayrıntıları hakkındaki en değerli bilgileri, *Zindan* adlı eserinin başında Said Remiev ve Abdurrahman Hüseyinov tarafından yazılan biyografide buluyoruz.[3] 1910 yılında Kazan'da yayınlanan *Zaman Kalindarı*'nda yer alan kısa biyografide de bazı ilginç ayrıntılar bulunmaktadır; burada onun Osmanlı edebiyatına olan ilgisi konusunda verilen bazı bilgiler sonraki biyografilerde kullanılmamıştır.

İshakî'nin hayatı hakkındaki ilk müstakil çalışma, onun gazeteci arkadaşlarından Necip Asrî'nin[4] 1912'de İstanbul'da yayınladığı *Şimalî Türk Ediplerinden Ayaz İshakî* adlı küçük hacimli eseridir. Ama burada verilen biyografi kısmı çok kısadır (sadece 23 sayfadır); eserin diğer yarısı İshakî'nin bir konferans metnine ayrılmıştır.

---

1 Muhammed Ayaz İshakî, kaynaklarda değişik şekillerde anılmaktadır: Gayaz İshakıy (Гаяз Исхакый), Gayaz İshakov, Kazanlı Ayaz İshakî, Ayaz İshakî İdilli (Türkiye'de aldığı soyad). Tatar edebiyat tarihçisi R. K. Ganieva, onun makalelerinde şu takma adları da kullandığını tespit etmiştir: İdilbay, Bikbulat, Biktimir, Bikçuraoğlu, Kutlu Muhammed, Timir, Urallı, Habibrahman el-Bulgarî, Kandilli, Hamid, Çingiz, Yapançı vs. Bkz. Ganieva, R. K., "İshakî, Gayaz", *Tatarskaya Entsiklopediya*, cilt 2, Kazan: İnstitut Tatarskoy entsiklopedii AN RT, 2005, s. 628.

2 Y. Akçuraoğlu, "Ayaz Efendi", *Kazan Muhbiri*, sayı 179 (5 Noyabr 1906).

3 Bu biyografi biraz kısaltılarak Said Rami (1880-1926) imzasıyla Türkiye Türkçesiyle de yayınlanmıştır: Bkz. Sait Rami, "Medrese Hayatı", *Muhammed Ayaz İshakî: Hayatı ve Faaliyetleri*, Ankara: Ayyıldız Matbaası, 1979, s. 195-202.

4 Necib Asrî (Muhammed Necib Mevlembirdiev, 1886-1934): Yazar, gazeteci ve tenkitçidir. 1913'te Petersburg'da *İl* gazetesini çıkarırken İshakî ile birlikte çalıştıkları bilinmektedir. Necib Asrî gazetenin aktif yazarlarındandı; bir ara gazetenin başkâtipliğini yapmıştı. İ. Remiyef, *Vakıtlı Tatar Metbugatı: 1905-1926* (Kazan, 1926) adlı eserinde ondan bahsederken, "M. A. Mevlembirdiev (N. Asrî)" şeklinde yazmıştır (s. 17). 1911'de Rusça olarak yayınlanan bir makalesinde ise sadece Necib ismini kullanmıştır. M. H. Hasanov ve dğr. (ed.), *Gayaz İshakıy: Eserler, Gayaz İshakıynın Tormışı hem icatı turında zamandaşları (1898-1917)*, cilt 8, (Kazan, 2001) adlı eserde, Muhammednecib Allabirdiulı Mevlembirdiev olarak verilmiştir (s. 409). Ayrıca bkz. "Gasrıy, Najib", *Tatarskiy Entsiklopediçeskiy Slovar'*, Kazan, 1999, s. 140. Burada yazarın ölüm tarihi 1937 olarak verilmiştir.

İshakî'nin kendisi de geride azımsanmayacak miktarda hatıra parçaları bırakmıştır: Berlin'de çıkardığı *Millî Yul* (daha sonraki adıyla *Yaña Millî Yul*) dergisinde, gazetecilik ve medrese hayatını anlatan yazılar yayınlanmıştır.[5] Onun elyazısıyla yazdığı "Tercüme-i Hâlim" başlığını taşıyan iki ayrı otobiyografisi, Kazan'da yayınlanan külliyatının 14. cildi içinde yer almıştır.[6] Bundan başka, bazı dostlarına ve özellikle de kızı Saadet Çağatay'a yazdığı mektuplar da bu cildin içinde neşredilmiştir. Ayrıca, külliyatın 15. cildinin tamamı Ayaz İshakî'nin hayatı ve eserleri hakkında yazılanlara ayrılmıştır.[7]

Araştırmacıların gözardı ettikleri iki önemli kaynak daha vardır ki bunlar Ayaz İshakî ve grubunun Rusya Müslümanlarının kongrelerindeki rolünü aydınlatması bakımından önemlidir. Bunlardan birincisi, Musa Cârullah'ın kaleme aldığı, 1906 yılı 16-20 Ağustos tarihleri arasında toplanan Rusya Müslümanları III. Kongresinde yapılan tartışma ve müzakerelerin kaydedildiği *Umum Rusya Müsülmanlarının 3nçü Resmî Nedveleri* (Kazan, 1906) adlı eserdir. Burada, Abdürreşid İbrahim, Yusuf Akçura ve İsmail Gaspıralı gibi önderlerin yanında, sosyalist grubun liderleri olan Ayaz İshakî (kitapta "Çingiz Efendi Ayaz" adıyla geçmektedir) ve Fuad Tuktar'ın tartışmalara aktif bir şekilde katıldıkları görülmektedir. İkinci eser, 1917 yılında Moskova'da yapılan büyük kongredeki konuşma, rapor ve tartışmaların tutanağını içeren ve kısaca *Protakollar* olarak bilinen kitaptır.[8] Bu iki eserde sunulan tartışma metinleri İshakî'nin siyasi hareketlerdeki aktif rolünü ve mücadeleci kişiliğini canlı bir şekilde yansıtmaktadır.

İshakî'nin karşıtlarının eleştirel nitelikli yazılarını da dikkate almak gerekir. Sovyetler'i terk ettikten ve özellikle Bolşeviklerin

---

5 M. Ayaz İshakî, "Geziteçilik İşinde Yigirmi Biş Yıl", *Yaña Millî Yul* (Berlin), III/5 (1931), s. 11-13; III/6 (1931), s. 5-9; III/7 (1931), s. 10-13; III/8 (1931); "Büyük Üstad İsmail Bey", *Yaña Millî Yul* (Berlin), V/4 (1933), s. 19-22; Medrese hayatı hakkında bkz. Ayaz, "Abdülkayyum en-Nâsırî", *Yaña Millî Yul* (Berlin), IX/10 (1937), s. 13-15.

6 K. M. Minnullin ve dğr. (ed.), *Gayaz İshakıy, Eserler: Hatlar hem avtobiografik yazmalar (1902-1954)*, cilt 14, Kazan: Tatarstan Kitap Neşriyatı, 2013, s. 363-411.

7 K. M. Minnullin ve dğr. (ed.), *Gayaz İshakıy, Eserler: Gayaz İshakıynın tormışı hem icatı turunda istelikler hem makaleler (1923-1990)*, cilt 15, Kazan: Tatarstan Kitap Neşriyatı, 2014.

8 *Bütün Rusya Müsülmanlarının 1917nçi Yılda 1-11 Mayda Meskev'de Bolgan Umumî İsyezdinin Protakolları*, tertip eden: Kerim Sadi, Petrograd, 1917.

İdil-Ural'daki uygulamalarına yönelik hücum nitelikli yazılarından sonra Tataristan'da 1925 yılından itibaren ona karşı bir karalama kampanyası başlatılmıştır. Tatarlardan Gasım (Âsım) Mansurov'un onu döneklikle suçlayan değerlendirmelerini bu bağlamda değerlendirmek gerekir. Türkiye'de de onun muhalifleri kendisine karşı bazen dozu çok aşırıya varan eleştiriler yöneltmişlerdir. Z. V. Togan'ın *On Yedi Kumaltı Şehri ve Sadri Maksudi Bey* (İstanbul, 1934) kitabındaki eleştirileri bu kabildendir. Başkurtlardan Abdülkadir İnan'ın *Yeni Kafkasya* dergisindeki (İstanbul, 1924) ve yine Togan'ın *Hâtıralar* kitabındaki (İstanbul, 1969) değerlendirmeler nispeten ılımlıdır.

İshakî'nin vefatından bir yıl sonra yayınlanan *Millî Mücahit ve Millî Edip Ayaz İshakî* (İstanbul, 1955) adlı küçük eser daha ziyade aceleyle ve siparişle kaleme alınmış nekroloji yazılarından oluşmaktadır. Şüphesiz, Türkiye'de İshakî hakkındaki en ciddi çalışma, kızı Saadet Çağatay, damadı Tahir Çağatay ile Ali Akış ve Hasan Agay tarafından hazırlanan *Muhammed Ayaz İshakî: Hayatı ve Faaliyetleri* (Ankara, 1979) adlı eserdir. Burada İshakî'nin kendi hatıra yazıları da yer almaktadır. Arkadaşı Said Rami'nin (Ramiev) onun medrese hayatını anlatan yazısı ile kızı Saadet Hanım'ın hatıra ve değerlendirmeleri önemli veriler sunmaktadır. Ayrıca, Gustav Burbiel'in İshakî'nin Tatar edebiyatındaki yeri hakkındaki değerlendirmeleri, Ali Akış'ın anı nitelikli yazıları, B. Musabay'ın "Sovyet Basınında Ayaz İshakî" adlı makalesi ve Cafer Seydahmet'in yazdığı biyografinin katkıları da önemlidir. Aynı yıl Abdullah Battal Taymas tarafından yazılan biyografi makalesi İshakî'nin fikrî ve edebî kişiliği hakkında çok önemli ipuçları vermektedir. Bunlara ilave olarak, Agâh Sırrı Levent'in *Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Evreleri* (Ankara, 1949) adlı eserinde yer alan dilde sadeleşme tartışmaları kısmı, Fevziye Abdullah Tansel'in *Belleten* dergisindeki tanıtım yazısı (Ankara, 1982) ve Ömer Özcan'ın *Toplumsal Tarih* dergisinde yayınlanan eleştirel nitelikli değerlendirmeleri de zikredilmelidir.

1925'ten sonra Ayaz İshakî Sovyetler Birliği'nde burjuva milliyetçisi olmakla suçlanmış, hakkında karalama kampanyası başlatılmış ve bu yolla ortaya çıkan yasaklama süreci 65 yıl kadar devam etmiştir. Ayaz İshakî'yi aklama alametleri 1988 yılında İbrahim Nurillin'in bir yazısıyla başlamıştır. Ayaz İshakî'nin Tataristan'da

aklanması süreci epey bir zaman almış,[9] bu süre içinde onun hakkında çok sayıda biyografi eserleri ve makaleler yazılmıştır.[10] 1998 yılında Tataristan Fenler Akademisi G. İbrahimov Dil, Edebiyat ve Sanat Enstitüsü, *Gayaz İshakıy: Eserler* adıyla önemli bir projeyi başlatmış, onun bütün eserlerini 15 ciltte yayınlamıştır. İshakî'nin hayatı ve eserleri hakkında çağdaşlarının yazdıkları da bu ciltlere dahil edilmiştir. Bütün bunlar, İshakî ve dönemi hakkında çalışanlara zengin bir malzeme sunmaktadır.[11] 2011'de yayınlanan *Gayaz İshakıy: Tarihi-Dokumental Cıyıntık* adlı derleme eser ise Ayaz İshakî'nin hayatı ve faaliyetleriyle ilgili arşiv belgelerini, bilinmeyen bazı yazışmalarını, N. Aşmarin ve V. Gordlevskiy gibi Rus âlimlerinin İshakî'nin modern Tatar edebiyatına olan katkılarını vurgulayan yazılarını bir araya getirmiştir.[12]

Tataristan'da Ayaz İshakî'den yeniden söz edilmeye başlanmasının üzerinden 30 yıl geçmiş olsa da onun henüz tam olarak aklandığı söylenemez. Kazan'daki son Ayaz İshakî sempozyumunda[13] onun ismi etrafında hâlâ birtakım çekinceler olduğu fark edilmektedir. İshakî'nin mirası üzerinde çalışan çok sayıda Tatar âlimlerinin

---

[9] Bu sürecin ayrıntısı için bkz. Nadir Devlet, "Tataristan Ayaz İshakî'ye Yeniden Kavuştu", *Türk Kültürü,* sayı 394 (1996), s. 108-109; K. M. Miñnullin, "Gayaz İshakıy: Halıkka Kaytu Yulı", *Gayaz İshakıy hem XX Gasır Başında Tatar Millî Yañarışı, Halıkara Konferantsiya Materialları, 2018 yıl, 6-7 Sentyabr,* Kazan Şeheri, Kazan: İYALİ, 2018, s. 4-10.

[10] Bu çalışmalardan ulaşabildiklerimiz şunlardır: H. Minnigulov, *Gayaz İshakıynın Möhecirliktegi İcatı,* Kazan, 1994; İ. Nurillin, *Gayaz İshakıy: Tormuş Yulı hem Eşçenligi,* Kazan, 1997; E. Sehapov, *İshakıy İcatı,* Kazan, 1997; aynı yazar, *İshakıy hem XX Gasır Tatar Edebiyatı,* Kazan, 1997; F. Musin, *Gayaz İshakıy,* Kazan, 1998. H. S. Şagbanova, *Stanovlenie tvorçestva Gayaza İshakî*: 1897-1910, Kazan, 2002; M. Sehapov, *İshakî i tatarskaya literatura XX veka,* Kazan, 2003; aynı yazar, *Gayaz İshakî: naçal'nıy etap tvorçestva*, Kazan, 2007; aynı yazar, *Gayaz İshakî: vozroditel' tatarskoy literaturı naçala XX veka*, Kazan, 2008. Rustem Gaynetdinov, *Turko-Tatarskaya politiçeskaya emigratsiya* (Kazan, 1997) adlı eserinde, onun muhaceret yıllarındaki faaliyetleri konusunda dikkate değer bilgiler sunmaktadır.

[11] Ayrıca, 2008 yılında Kazan'da Ayaz İshakî'ye adanan uluslararası bir sempozyum yapılmıştır. Ancak, burada sunulan tebliğ metinlerine ulaşmak mümkün olmadı.

[12] Suleyman Rahimov, Zafer Muhemmetşin, Ayrat Zahidullin, *Gayaz İshakıy: Tarihi-Dokumental Cıyıntık,* Kazan: Cıyın Neşriyatı, 2011.

[13] "Gayaz İshakıy hem XX Gasır Başında Tatar Millî Yañarışı, Halıkara Konferantsiya", Kazan, 6-7 Sentyabr 2018.

hemen hepsinin onun edebî mirası üzerinde yoğunlaştığı dikkati çekmektedir. Oysa, İshakî'nin Rusya'da ve muhaceret yıllarında yazdıklarının çok önemli bir kısmı siyasi, içtimai ve fikrî yazılardır. Bunların bir kısmı polemik nitelikli olsa da diğer bir kısmı önemli analizler içeren, entelektüel kalitesi yüksek yazılardır. Dolayısıyla, bu çalışmanın temel gayesi bu boşluğu doldurmak, Ayas İshakî'nin özellikle Türk dünyasının sorunları konusunda getirdiği açıklamaları gün ışığına çıkarmaktır.

Elinizdeki kitap, esas olarak Ayaz İshakî hakkında daha önce yayınladığım üç makaleye dayanmaktadır. Bunlardan ilkinde onun fikrî serüvenini ele almış, 1900'lü yılların başında inkılapçı fikirlerle dolu Tatar gençlerine önderlik eden sosyalist Ayaz'ın hangi tesirler altında Pan-Türkist milliyetçiliğe yöneldiğini irdelemiştim. Bazı tashih ve ilaveler yaptığım bu makale ("Radikal Sosyalizmden Milliyetçiliğe: Kazanlı Ayaz İshakî'nin (1878-1954) Fikrî Serüveni") elinizdeki kitabın ilk bölümünü teşkil etti.

Ayaz İshakî, gerek İkinci Meşrutiyet, gerekse Cumhuriyet döneminde Türk fikir hayatında iz bırakmış şahsiyetlerdendir. 1909-11 yıllarında Türk basınındaki polemik nitelikli yazılarıyla Türkçülük akımının önemli sözcülerinden olmuştur. Rusya'nın inkılapçı, halkçı fikrî ortamından yetişmiş olan bu Tatar aydını Osmanlı-Türk entelektüel hayatına farklı yaklaşımlar getirmiş, fikir tartışmaları yaratmıştır. "Ayaz İshakî (1878-1954) ve Türkiye'de Türkçülük Fikrinin Evrimi" adlı makalemde bu tartışmaları ele almış, Türkiye'deki Türkçülük fikrinin tekâmülü sürecinde onun rolünü incelemiştim. Yeniden gözden geçirdiğim ve bazı eklemeler yaptığım bu makale elinizdeki kitabın ikinci bölümünü oluşturdu.

Ayaz İshakî'nin Avrupa muhaceretindeyken kaleme aldığı yazıların ele alınması gerekiyordu. Bunların büyük bir kısmını onun *Millî Yul* dergisinde yazdıkları teşkil ediyordu. Üçüncü Bölüm'de Ayaz İshakî'nin Avrupa'da kaleme aldığı siyasi ve fikrî yazılarını, özellikle onun 1928-39 yıllarında yayınladığı *Millî Yul* dergisinde çıkan makalelerini inceledim.

İshakî'nin Türk dünyasının siyasi ve içtimai hayatına dair yazıları içinde belki de en mühim ve içerik bakımından zengin olanları 1909-11 ve 1924-26 yılları arasında Türk basınında yayınladıklarıdır. Onun Türkiye yazılarından önemli bir kısmı Arap harflerinde

kalmıştı. Bunlar içinde 1925-26 yıllarında İstanbul'da çıkan *Vakit* gazetesinde yayınlananlar özellikle önemlidir. Oradaki makaleleri, 1920'li yılların ikinci yarısında Türkçü aydınların Türkiye'de yaşadıkları zorlukları anlamak bakımından anlamlıdır. Bu makalelerden bir kısmı değişik dergilerde Latin harflerine aktarılarak yayınlanmıştır. *Sırat-ı Müstakîm*, *Türk Yurdu* ve *Yeni Kafkasya* dergilerinin Latin harfleriyle yayınlanan ciltlerindeki aktarımlar nispeten özenlidir. *Türk Dünyası Tarih Dergisi*'nde yayınlanan "Rusya Müslümanları Tatarlar" adlı uzun makalesi ise birçok okuma hatası ve satır atlamalarıyla doludur. Söz konusu makaleleri Arap alfabesinden Latin alfabesine aktardım. Böylece, ilk defa olarak Ayaz İshakî'nin Türkiye'deki yazılarının tümü[14] bu kitabın "EK" kısmında bir araya getirilmiş oldu.

Bibliyografyayı dört kısma ayırdım. İlk iki kısımda Ayaz İshakî'nin kitap ve makalelerini kronolojik sıraya göre verdim. Böylelikle, bu yazıların gelişme seyrini takip etmek mümkün oldu. Bir de onun bugün bulunması oldukça zor olan yazılarının tümünü bir araya getirmeye çalıştım. Bu listenin tam olduğunu iddia etmiyorum, zira onun takma adla yazdığı veya geriye bıraktığı şahsi evrak içinde hâlâ gün yüzü görmeyen bazı yazılarının olduğunun farkındayım. Onun hakkında yazılan her yazıyı buraya dahil etmediğimi, özellikle odaklandığım konuları ilgilendirenleri tercih ettiğimi belirtmeliyim.

[14] A. İshakî'nin Latin harfleriyle İstanbul'da yayınladığı "Abdullah Tukay" makalesini dahil etmedik. 1942'de yayınladığı "Abdülkayyum Nâsırî" makalesi ise daha önce yayınladığının aynısıdır.

I. BÖLÜM

İSHAKÎ'NİN FİKRÎ OLUŞUMU VE RUSYA'DAKİ HAYATI

İshakî'nin Eğitimi

Ana ve baba tarafı hocalar soyuna dayanan Ayaz İshakî'nin ailesinden aldığı dinî terbiye, daha sonra medresede aldığı eğitim ona Tatar toplumunun kültür temellerini kavrama konusunda önemli kazanımlar sağlamıştır. Buna ilave olarak, medrese tahsili sırasında Gaspıralı'nın *Tercüman* gazetesini ve Osmanlı ülkesinden gelen edebî ve diğer eserleri takip ettiği bilinmektedir. Modern Tatar edebiyatının öncüsü kabul edilen Kayyum Nâsırî (1825-1902) ile tanışması, ona Rus kültürünün penceresini açmıştır. Fakat onun Rus diliyle ve inkılapçı fikirlerle tanışması, Rus okulu olan Tatar Öğretmen Okulunda (Tatarskaya Uçitel'skaya Şkola'da) okuduğu yıllarda husule gelmiştir. Buradaki eğitimi sırasında Rus edebiyatıyla, halkçılık ve sosyalizm akımlarıyla tanışması onun fikrî gelişimini tamamen başka bir mecraya yöneltmiş, 1905 yılından itibaren idealist, halkçı ve sosyalist bir eylem adamı olarak aktif faaliyet göstermiş, bu uğurda hapis yatmış ve sürgün cezasına çarptırılmıştır. Jöntürkler döneminde İstanbul'daki temasları neticesinde, zaten Tatarların millî taleplerine duyarlı olan İshakî, Türk kavimlerinin birliği fikrine doğru da yönelmeye başlamıştır. 1913'te sürgün dönüşünde, Gaspıralı'nın ihtiyatlı ve birleştirici çizgisine yaklaşan bir Ayaz İshakî figürü karşımıza çıkmaktadır. 1917 Ekim Devrimi'nden sonra, zamanın şartları doğrultusunda birçok aydın kendilerini Bolşevik ideolojisi doğrultusunda yeniden tanımlarken, İshakî rüzgârın tersine koşmuş, koyu bir milliyetçi olarak Bolşeviklere karşı mücadele yolunu seçmiş ve hayatının bundan sonraki dönemlerinde bu uğurda çaba sarf etmiş, faaliyet göstermiştir. Şimdi, onun hayatının değişik evrelerini ayrıntılı bir şekilde inceleyelim.

Ayaz İshakî, 1878 yılında Kazan vilayetinin Çistay (Çistopol) ilçesine bağlı bir Tatar köyünde (Yavşirme'de) dünyaya geldi. İlâceddin İshakî Efendi veya İlâc Hazret'in oğluydu. Hem anne hem de baba tarafından hocalar sülalesinden geliyordu. Babası bu köyün imamıydı. Annesi Kameriye, *üstazbike* (Hoca Hanım) idi; kız çocuklarını okutuyordu. İlk tahsilini babasının mektebinde tamamladıktan sonra 1890'da babası onu Çistay'daki Zakir Hazret Medresesine gönderdi. Ayaz, burada üç yıl okudu.[1] Bu sırada Ceditçi faaliyetlerin hükûmet tarafından takip edilmesi konusunda ilginç bir olayı nakletmektedir: "1892 yılında, Kazan vilayetinin ilçesi sayılan Çistay şehrindeki medresemiz, Kazan valisinin yardımcısıyla onun emrindeki jandarma bölüğünün baskınına uğradı. Vali yardımcısı, muallimleri ve öğrencileri ayrı ayrı sorguya çekti. Ben de sorguya çekilen öğrenciler arasında idim. 'Hükümdarınız kim?' diye sorulunca biz: 'Sultan Abdülhamid' diye cevap verdik."[2] Bu anekdottan da anlaşılacağı üzere, bu yıllarda Osmanlı tesirleri buralara kadar uzanmıştı.

Ayaz, 1893'te Kazan şehrine gitti ve orada tanınmış 'Alâm Hazret Medresesine başladı.[3] Burada da üç yıl okuduktan sonra yine Kazan'daki Piçen Pazarı Medresesine gitti.[4] Onun medrese tahsili genellikle bir-iki cümleyle ve ("medrese tahsilinden hoşnut olmadı" vs. gibi) basmakalıp ifadelerle geçiştirilmektedir. Halbuki, burada aldığı eğitimin onun fikrî oluşumunda çok önemli rol oynadığı anlaşılmaktadır. Ayaz, medresede en "münâzir" (tartışma ustası) talebe olarak öne çıkmıştı. Münazara usulü medrese eğitiminin en önemli unsuru ve etkinliğiydi. Müderris ders esnasında bir konuyu ortaya atar, talebeler saatlerce o mesele hakkında fikir yürütürlerdi. Münazaranın bu dönemde çok moda olduğu anlaşılmaktadır.[5]

---

1 Ayaz İshakî, "Tercüme-i Hâlim", s. 365.

2 Ayaz İshakî, "Anılar", kaleme alan: Ali Akış, *Muhammed Ayaz İshakî: Hayatı ve Faaliyetleri,* s. 298.

3 *Meşhur Edibimiz ve Büyük Yolbaşçımız Ayaz Efendi İshakî Cenablarının Kıskaça Tercüme-i Hâli ve İcadı*, Mukden: Yırak Şark İdil-Ural Türk-Tatar Müslümanlarının Dinî-Millî Merkez Maarif Şubesi Neşriyatı, 1937, s. 1.

4 Ayaz İshakî, "Tercüme-i Hâlim (İkinçi Variant)", s. 406.

5 Tatar edebiyatçısı Zâhir Bigi (1970-1902), bazı medrese öğrencilerinin münazara işini iyice çığırından çıkardıklarını şu sözlerle anlatır: "O [medrese talebesi] rakıya şu kadar heves kıldı ki, her kün sabahda kable'd-ders (ders vaktinde münazara kılmaya gayret versin) diyü birer çey çanayıkıyla [çay fincanıyla] rakıyı içmeye

Tartışılan konular zamanı geçmiş olsa da münazara talebeler için bir tür fikir jimnastiği işlevi görüyordu. Kazan medreselerindeki hemen her münazaraya katılan ve bir tartışma ustası olarak ünlenen Ayaz'ın[6] medreseden edindiği bu beceri onun ileriki hayatında çok önemli yer tutmuştur.

Çoğu zaman zannedildiği gibi medrese öğrencileri sadece Arap dili ve orta çağdan kalma "skolastik" mevzularla uğraşmıyorlardı. Ayaz İshakî medrese yıllarında Gaspıralı'nın çıkardığı *Tercüman* gazetesini, Türkiye'den gelen gazete ve dergileri, edebiyat kitaplarını okuyordu.[7] Gölboyu Medresesindeki hocalardan bazıları Abdülkayyum Nâsırî'nin takvimlerini okuyor, bazıları İstanbul'dan *Malûmat* dergisini, Ahmed Mithat Efendi'nin (1844-1912) kitap ve risalelerini getirtiyor, Mısır'da yayınlanan dinî kitapları takip ediyorlardı. İstanbul'da yayınlanan roman ve hikâyeler medreseye "meşrû revişte" giriyordu; bunları okumak, hakkında fikir alışverişinde bulunmak medrese nizamına aykırı sayılmıyordu.[8]

Ayaz İshakî daha Kazan'da medrese tahsili görmekte iken modern edebiyata merak sardı. Bu sırada henüz Rusça bilmediğinden, o zamanda Kazan'da bulabildiği Osmanlı eserlerini okuyarak merakını gidermeye çalıştı.[9] O zamanlar Kazan kitapçılarına Osmanlı Devletinden kitap, gazete ve dergilerin geldiği, İstanbul'da basılan birçok eserin Tatar lehçesine çevrilip basıldığı bilinmektedir. Ayaz İshakî *Malumat* ve *Servet-i Fünûn* dergilerini takip ediyor,[10] Osmanlı yazarlarından özellikle Namık Kemal (1840-1888) ve Abdülhak Hamid'in (1852-1937) eserlerini okuyordu. Bu eserler onun duygularını heyecana getiriyor, hayallerini genişletiyordu.[11] Çocukluğunda Seyid Battal Gazi hikâyeleri, *Altı Parmak* ve *Muhammediye* kitaplarını okuyarak yetiştiğini söyleyen A. İshakî, kendisi-

---

âdet kıldı." Muhammed Zâhir Bigiyef, *Günâh-ı Kebâir,* Kazan, 1890, s. 50.

6 Sait Rami, "Medrese Hayatı", s. 195-202.

7 Sait Rami, a.g.m., s. 196.

8 Ayaz, "Abdülkayyum en-Nâsırî", s. 14.

9 "Muhammed Ayaz Efendi İshakof", *Zaman Kalindarı 1910*, mürettibi: Ş. Şehidullin, [Kazan, 1910], s. 38.

10 Bkz. Hüseyin Namık Orkun, "Kayıplarımız: Ayaz İshakî", *Türk Yurdu,* II/234 (1954), s. 151.

11 N. A. [Necib Asrî], *Şimâlî Türk Ediblerinden Ayaz İshakî,* İstanbul, 1328, s. 18.

nin ve yakın çevresinin Osmanlı-Türk edebiyatına olan ilgisini şu cümlelerle dile getirir:

> "Daha sonra Ahmed Midhat Efendi romanlarına başladım. Osmanlı, Azeri, Özbek, Kırım lehçesiyle yazılan kitapları okumak için hiçbir vakit hiçbir kimseden Türkçe dersi almamıştım. Bizim devrin bütün münevverlerinin edebî terbiyesi aşağı yukarı bu tarzda olmuştur. 19 yaşında iken Rusça tahsili için mektebe girdiğim zaman, daima İstanbul mecmualarını okuyorduk. Aynı zamanda Paris'ten *Meşveret*, *Mizan,* Mısır'dan *Türk*, Kıbrıs'tan bilmem ne gazetelerini takip ediyorduk. Ve ekserimiz istibdadın aleyhinde idik ve bunun için Rusya'da 1905 senesinde az çok hürriyet-i matbuat meydana gelip kaleme sarıldığımız zaman, gerek Rusya'da gerek Türkiye'de istibdadın aleyhtarı olarak, fikirlerimizi halkımıza telkine başlamıştık ve hürriyetin bahşettiği hava içinde Abdullah Tukay, Mecid Gafurî gibi halkçı şairlerimiz meydana gelmişti. Bunlar tabiatıyla müstebit Abdülhamid Türkiyesi'nden ilham alamıyorlardı. Halkçılığa, milliyetçiliğe tamamen yabancı [olan] Abdülhak Hâmid Bey'in *Tarık bin Ziyad*'ı, Fikret'in *Rübâb-ı Şikeste*'si ne okunuyordu ne anlaşılıyordu. Ne de bunlar bizim ruhumuza bir gıda veriyordu."[12]

Ayaz İshakî'nin fikrî oluşumunda etkili olan en önemli şahsiyetin Abdülkayyum Nâsırî olduğu anlaşılmaktadır. Abdülkayyum Nâsırî, kırktan fazla eser yazmış, çok değişik konularda kitap ve risaleler yayınlamış, düzenli olarak takvim çıkarmış, hacimli bir sözlük neşretmişti. Arapça gramerden elektriğe kadar birbirinden farklı konularda yazmış, halk edebiyatı, örf, âdet ve gelenekleri, efsanelerini toplamıştı. Rus diline ve kültürüne büyük rağbet göstermesine rağmen, o dönemin Tatar soyluları (mirzaları) gibi kendi muhitiyle alakasını kesip Kazan'ın Rus mahallesine yerleşmemiş, şehrin mutaassıp Tatar mahallesinde yaşamayı tercih etmişti. Rus çevresi ile olan alakası sebebiyle mutaassıp Tatar mollaları ve onların etkisindeki halk ona iyi gözle bakmamıştır.[13]

---

[12] Ayaz İshakî, "Şimal Türkleri Birlik Etrafında", *Vakit*, no. 2898 (23 Kânun-ı sânî [Ocak] 1926), s. 5.

[13] Bkz. Ayaz İshakî, "Abdülkayyum Nâsırî", *Türk Yurdu*, XXVI/4 (İlkteşrin, 1942), s. 123-125.

İshakî, medresede okurken (1895-96) Nâsırî'nin birçok eserini okumuş, onunla şahsen de tanışmıştı. Bazen arkadaşlarıyla, bazen de yalnız olarak ziyaretine gidip onunla sohbet ediyordu. Nâsırî ona Rusça öğrenmesini öğütlüyordu.[14] İshakî onun tuhaf bir şahsiyet olduğunu yazmakta, bu kanaatini şu sözlerle pekiştirmektedir: "Biz gençlerin 'Uluğ Hazret' olarak tanıdığımız hocalara 'nadan' ve 'aptal' gibi sözler kullanıyor ve bizleri şaşkına döndürüyordu" demektedir. Nâsırî'nin bu tür değerlendirmeleri, genç Ayaz'a ve arkadaşlarına cazip gelmiş olmalıdır. Medrese hocalarının gözünde, reformist din âlimi Şihabüddin Mercanî "mutezile", eğitim reformcusu İsmail Gaspıralı "dehrî", Nâsırî'nin ise yarı gülünç ve zavallı biri olarak görülmekteydi. Nâsırî'nin sohbetlerinde bulunması İshakî için ders dışı eğitim görevini görmüş olmalıdır. Nâsırî'nin ölümünden hemen sonra, onun hayatı ve eserleri hakkında uzunca bir yazı yazmış ve *Tercüman* gazetesinde yayınlatmıştır.[15] *İki Yüz Yıldan Soñ[ra] İnkıraz* adlı eserinde Nâsırî'yi milletini koruma yolunda kendini kurban eden bir âlim olarak tanıtmıştır.

İshakî'nin Nâsırî ile olan benzer yönleri de dikkati çekmektedir: Nâsırî, ulema ailesinden gelmiş ve medrese terbiyesiyle yetişmiş olmakla birlikte, dönemin geleneğine muhalif olarak Rusça öğrenmiş, Rusça öğretmenliği sınavını kazanmış ve Kazan Üniversitesine devam ederek bilgisini arttırmıştı. Mercanî ve takipçileri gibi dinî ıslah davasıyla uğraşmamış; dil, edebiyat ve modern bilimlerin tanıtılması alanlarında yoğunlaşmış, saf Kazan lehçesinde yazma akımına öncülük etmişti. İshakî, onun saf Tatar dilinde yazma eğilimini daha da ileri götürmüş, konularını Kazan Tatar tüccarı, medrese softaları, hocalar ve köylülerin hayatından alan hikâye ve komedilerini bu dille yazmıştır. Kendisi de medrese terbiyesi gördüğünden, medrese hayatını, âdetlerini, gelenek ve göreneklerini çok iyi tasvir etmiş, zamanı geçmiş kurumları ve zamana ters düşen görenek ve alışkanlıklarını acımasızca eleştirmiştir.[16]

İshakî üzerinde etki yapan ikinci önemli unsur ise modern Rus edebiyatıydı. Özellikle halkçıların (Narodniklerin) ve sosyalistlerin

---

[14] Ayaz, "Abdülkayyum en-Nâsırî", *Yaña Millî Yul* (Berlin), IX/10 (1937), s. 14-15.

[15] Yazı birkaç gün sonra İstanbul'da *İkdam* gazetesinde basılmıştı. Onun bu yazısından sonra Türk basınında Nâsırî hakkında başka yazılar da yayınlanmıştı.

[16] Abdullah Battal Taymas, *Kazan Türkleri*, Ankara, 1988, s. 137-138.

edebî ve siyasi fikirleri ona çok cazip geliyordu.[17] Ayaz İshakî birçok yazı ve konuşmalarında halkçılık akımına ve bunun Rus edebiyatındaki etkilerine dikkat çekmektedir: Bu edebiyat hürriyet ve terakki taraftarıydı; zayıf ve fakirlerin savunucusuydu; temel amacı ve ideali, halkın çıkarlarına hizmet etmekti. Halkçılık, halkın siyasi, iktisadi ve içtimai hayatındaki eksiklikleri, haksızlıkları ortaya çıkarıyor, bunların giderilmesi için çareler arayıp bulup gösteriyor, okumuş kesimi ve gençleri halk hizmetine davet ediyordu.[18]

Halkçı edebiyatın en önemli özelliği ise, bütün insanlığa faydalı olmak gayesini gütmesiydi. Halkçı edebiyat Rusları, Tatarları veya Yahudileri ayırmıyor, hepsine birden hitap ediyordu. Bu ortak hitap Tatar gençlerine cazip geliyordu. Halkçılık ve sosyalizm fikirlerinden etkilenen Tatar gençleri, ulemanın Buhara'dan getirdiği eğitim sistemini artık beğenmiyor, toplumun devamı ve terakkisi için yeterli görmüyorlardı.[19] Halkçılık akımı onları millî gayelere hizmet etmeye ve halka yönelmeye sevk ediyordu.

Bir zaman sonra İshakî'nin Osmanlı edebiyatına olan alakasının zayıfladığı anlaşılmaktadır. *Zaman Kalindarı*'ndaki biyografisinde yazıldığına göre, Osmanlı eserleri onun susuzluğunu doyurmaya kâfi gelmemiş ve maksadına erişmek için Rusça bilmenin gerekli olduğu kanaatine vararak 1898'de Kazan'daki Tatar Öğretmen Okuluna kaydolmuştur. Maddi zorluklar içindeydi; babası İlac Hazret (Hoca) ona yardım edemiyordu. Kazan'ın Yaña Bistesindeki (Yeni Mahalle) Zarif Hazret Emirhanî Mektebine muallim olarak tayin edildi.

Tatar Öğretmen Okulundaki eğitimi sırasında Rus dili ve edebiyatıyla tanıştı. Rus edebiyatının (halkçı edebiyatın) etkisi altında hikâye ve komediler yazmaya başladı. Bu hikâyelerde Tatar hayatına ait konuları işledi.[20] Öğretmen Okulunda okurken İshakî'nin Rusya'daki

---

17 Kırımlı Cafer Seydahmet, "Kazan Edebiyatı ve Ayaz İshakî", *Muhammed Ayaz İshakî: Hayatı ve Faaliyetleri*, s. 152.

18 Halkçılık akımı, Osmanlı fikir hayatına daha ziyade Rusya'dan gelen Türk aydınları vasıtasıyla ulaşmıştır. Yusuf Akçura, Ayaz İshakî, Hüseyinzade Ali ve Ahmed Ağaoğlu gibi aydınlar Pan-Slavizmden ve Rus Narodnik hareketinden etkilenmişler, bu fikirleri Meşrutiyet dönemi Türkiyesi'ne taşımışlardır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Zafer Toprak, "Türkiye'de Narodnik Milliyetçiliği ve Halkçılık (1908-1918)", *Türkler,* XIV, Ankara, 2002, s. 801-806.

19 N. A. [Necib Asrî], *Şimâlî Türk Ediblerinden Ayaz İshakî,* s. 37.

20 Ayaz İshakî, "Tercüme-i Hâlim", s. 376.